

sible ways of psychological diagnostics. It is stated that, inspite of considerable experience of research in age and pedagogical psychology, problems of engines, structures and functions of psychical states at the stage of early development are not sufficiently worked out. It is assumed that methods of qualitative and quantitative assessment of psychological states of child's personality under school age may be adequate psychological instrument of studying of children's development.

Key words: mental state, socialization, child under school age psychological diagnostics, development, experience.

Отримано: 20.05.2009

УДК 316.62

Н.О. Рогожинська

Сутність категорії «норма» та відхилення від неї

Актуальність цієї теми в тому, що на даний момент з боку багатьох дослідників спостерігається підвищена цікавість до проблеми девіантної поведінки. Наукове дослідження даного питання здійснюється в багатьох галузях: психології, кримінології, психопатології, соціології. В стадії формування знаходиться нова наукова дисципліна – психологія девіантної поведінки. Пояснити фактори виникнення, етіологію розвитку, патогенез процесу, умови та причини стало провідним завданням. Для його вирішення потрібно знайти відповідь на численні базові питання, серед яких питання про сутність категорії «норма» (соціальна норма) та відхилення від неї.

Ключові слова: норма, групова норма, взаємозалежність, підліткова делінквентність, девіація, ідеал, поведінка, вчинок, людина, соціальні очікування, ярлик.

Актуальность этой проблемы в том, что сегодня со стороны многих исследователей наблюдается повышенный интерес к проблеме девиантного поведения. Научное исследование этого вопроса ведется во многих областях: психологии, криминологии, психопатологии, социологии. В стадии формирования пребывает новая научная дисциплина – психология девиантного поведения. Объяснить факторы возникновения, этиологию развития, патогенез

процесса, условия и причины – основные задания, для разрешения которых нужно отыскать ответы на базовые вопросы, среди которых вопросы о сущности категории “норма” (социальная норма) и отклонение от неё.

Ключевые слова: норма, групповая норма, взаимозависимость, юношеская делинквентность, девиация, идеал, поведение, поступок, человек, социальные ожидания, ярлык.

Епоха змін, соціально-економічна ситуація різко загострила проблеми, пов'язані з корекцією аномальної (девіантної) поведінки. Зміни, які відбулися в теперішньому суспільстві, зруйнувалися попередні поняття «норми» в поведінці. При відсутності чітких соціальних перспектив це не може не вплинути на фізичне і душевне здоров'я підлітків та юнацтва. Звісно, українське суспільство не може залишатися в такому стані. Девіантна поведінка має величезний руйнівний вплив на суспільство та руйнівні тенденції для країни.

У групі, навіть тій, яка працює упродовж короткого терміну, дуже легко помітити певні закономірності поведінки її членів. Ці закономірності отримали назву «соціальних норм». Норми відображають уявлення, які розділяють всі члени групи про прийнятну поведінку, яка від них очікується. Відмінність норм від ролей полягає в тому, що ролі розділяють людей, заставляють їх діяти відмінно один від одного, тоді, як норми об'єднують членів групи, показуючи, як члени групи чинять однаково.

У самому визначенні норм є дві важливі характеристики.

1. Норми включають у себе достатньо чіткі уявлення про те, яка поведінка є прийнятною.

2. Існують певні погодження між членами групами, які стосуються цих уявлень.

Окрім цих двох характеристик можуть бути виділені ще декілька властивостей норм.

- Норми, в основному, включають у себе елемент примусовості, а саме: опису того, як хтось «повинен» себе поводити.
- Норми є більш очевидними і більш легко розпізнаними людьми, що є важливим для групи.
- Норми приводяться в життя самою групою. Численні види робочої поведінки встановлюються і контролюються самою організацією, тоді як норми регулюються всередині групи.

- Існує велике розгалуження в прийнятності норм групою і в ступені, в якому вважається допустимою поведінка, яка відхиляється від норми.

Девіантна поведінка – це поведінка, яка відхиляється від яких-небудь норм. Для того, щоб говорити про зміст девіантності, необхідно мати хоча б загальне уявлення про норму, її сутність.

Норма розглядається багатьма науками. У соціології вона займає значне місце.

Поняття норми вважається соціологами чимало не центральним, ключовим у соціології.

Під соціальною нормою розуміють поведінку, яка історично виникла в певному суспільстві, межа, міра, інтервал допустимої (дозволеної або обов'язкової), діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій. З точки зору суб'єкта формування норм поділяють на:

- Офіційно встановлені – це ті норми, які створюються законодавчими або іншими вповноваженими на те органами. Норма формування втілюється тут у вигляді:
 - зведення юридичних законів;
 - адміністративних актів;
 - посадових інструкцій;
 - правил внутрішнього розпорядку організації чи установи;
 - статутів суспільних організацій і т.д.
- Норми, які склалися фактично, – це ті правила, які виникли стихійно або в процесі історичного розвитку спільнот, або під дією певного збігу обставин. До розряду подібних норм належать:
 - звичаї;
 - традиції;
 - норми моралі;
 - норми етикету.
- Під впливом життєвих обставин виникають норми тимчасової дії.

Вони можуть закріпитися в моралі людей, якщо несприятливі обставини перманентно будуть повторюватися. Це «хвилинні» норми поведінки, які діють до тих пір, поки натовп не розсіється чи не отримає імпульс до трансформації [3], а саме: до нового зразка дій та норм.

Соціальні норми також можна класифікувати за механізмом оцінки і регуляції поведінки індивідів, груп і соціальних спільнот. У такому випадку можна виділити:

1. Норми-ідеали. Відомо, що ідеалу досягнути не можливо. Але зміст його цінності у властивості бути орієнтиром, зразком з абсолютним значенням для індивідів або груп, які прагнуть удосконалювати себе або свою діяльність.

2. Норми-зразки поведінки. Зразок, на відміну від ідеалу, відіграє роль засобу для досягнення певної цілі. Існує велика кількість зразків поведінки, відхилення від яких не викликає осуду оточуючих. Індивід вільний обирати засоби, керуючись власним досвідом, знаннями, нахилами. Наприклад, не всі випускники шкіл слідуєть хрестоматійному зразку, згідно з яким потрібно вступити до вузу.

3. Професійні норми регулюють відношення між колегами, полегшуючи виконання службових обов'язків.

4. Статистичні норми виражають певні властивості, які притаманні великій кількості людей, подій. Наприклад, для більшості подружніх пар в Україні нормою є мати одну-дві дитини. Кожне суспільство має середній показник народжуваності, смертності, дорожньо-транспортних випадків, самогубств, шлюбів, розлучень тощо. Такі норми ніхто не приписував, і в такому сенсі вони є тими, що фактично склалися.

Існує діалектика норм суспільства, їх взаємний перехід і протиріччя. Наприклад, офіційно встановлені норми і норми, які склалися, можуть не відповідати одна одній. Скажімо, правил дорожнього руху не дотримуються пішоходи, ігноруються норми вигулювання собак у містах, заборона відвідувати ліс під час засухи і т.д. Норми, які фактично склалися, можуть отримувати статус офіційних. Так відбулось у нашій країні на рубежі 80-90-х рр., коли перепродаж товарів народного вжитку був узаконений.

Більшість соціальних норм складається як результат відображення у свідомості та вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Норми полегшують входження індивіда в групу, соціальну спільноту, допомагають взаємодії людей, сприяють згуртованому виконанню функцій соціальних інститутів. Але відображення об'єктивних закономірностей може здаватися неадекватним,

викривленим, взагалі протиречивим. У такому випадку встановлена норма матиме дезорганізуючу дію. Виходом із ситуації буде відхилення від норми. Отже, норма стає аномальною, а відхилення від неї – нормальним. Інколи таке відбувається внаслідок волюнтаризму законності, коли офіційно закріплені норми порушуються функціонуванням системи. Це, наприклад, антиалкогольна кампанія в США (20-ті роки) і СРСР (80-ті роки), коли виникли підпільні організації з продажу алкоголю. Це також спроба деяких теоретиків виправдати хабарництво (кінець 80-х, початок 90-х рр. в Україні) і трактувати його як потрібну плату за додаткову послугу, що сприяло ще більшому зростанню корупції.

Норми суспільства, рівноцінно іншим елементам культури, мають тенденцію до консерватизму. Але соціальні системи під впливом зовнішніх та внутрішніх процесів змінюються. Норми, які адекватно відображали соціальні відносини в минулому, вже не відповідають запитам системи, яка склалася. Тільки відхилення від них дає можливість вийти зі скрутного становища. Проходить час, і норма перетворюється у відхилення і навпаки.

Тепер безпосередньо переходимо до аналізу девіантної поведінки, а саме, поведінки, яка відхиляється від норми. Засоби масової інформації звертають увагу на крайні форми девіацій: вбивства, зґвалтування, проституцію, наркоманію, самогубства. Але діапазон девіантності набагато ширший. Звернемо увагу на те, що девіантність – поняття оціночне. Одні форми схвалюються, інші, навпаки, засуджуються групою або суспільством. Уявлення людей про «позитивне» і «негативне» не є постійними величинами. Вони змінюються як в часі, так і в просторі.

Зміни в часі означають, що в одного і того ж народу один і той самий вчинок може розцінюватися в одну епоху як позитивний, а в іншу – як негативний. Наприклад, відтік євреїв у СРСР більшістю сприймався як прояв непатріотичного пристосування. На цей момент ставлення до еміграції стало більш терпиме, як і до жінок, які беруть шлюб з іноземцями із розвинутих країн.

Зміни в просторі слід розглядати в контексті культур. Зміни у фізичному просторі стосуються відмінностей культур народів. Наприклад, американський соціолог Н. Смелзер, стверджує,

що у невеликому місті Канзас проституція вважається нелегальною і девіантною; в Рено вона узаконена і не викликає схвалення; в Парижі – легальна і не викликає засудження. Проблема критеріїв норми, нормального розвитку набуває особливої актуальності в контексті корекційно-розвивальної діяльності, вирішення задач виховання і перевиховання [1]. В практичній психології та педагогіці сьогодні, «працюючими» є поняття предметна норма – знання, вміння і дії, які необхідні учню для оволодіння даними предметного змісту програми (відображається в стандартах освіти); соціально-вікова норма – показники особистісного і інтелектуального розвитку людини (психологічні новоутворення), які повинні скластися до кінця певного вікового етапу; індивідуальні норми – проявляються в індивідуальних особливостях розвитку і саморозвитку дитини.

Основним споживачем диференційно-психологічних знань є психодіагностика. В психології індивідуальних відмінностей народжуються нові поняття, для вимірів яких створюються або підбираються методики. Тут виникають уявлення про способи оцінки і інтерпретації отриманих результатів. У зв'язку з цим важливим є поняття психологічної норми, досить неоднорідне за своїм змістом, на яке впливають, як мінімум чотири фактори.

1. Норма – поняття статистичне. Нормальним визнається те, чого багато, що належить до середини розподілу. А «хвостові» його частини, відповідно, вказують на область низьких («субнормальних») або високих («супернормальних») значень. Для оцінки якості ми повинні співвіднести показники людини з іншими і, отже, визначити її місце на кривій нормального розподілу. Очевидно, що префікси «суб», «супер» не дають етичної чи прагматичної оцінки якостей (якщо в людини «супернормальний» показник агресивності, навряд це добре для неї самої і оточуючих). Норми не абсолютні, вони розвиваються і стають емпіричними для даної групи (вікової, соціальної та інших). Так, упродовж останніх років показники маскулітності за опитувальником ММРІ в дівчат стійко підвищений; але це не говорить про те, що вони поголовно ведуть себе як юнаки, а про необхідність перегляду застарілих норм.

2. Норми, зумовлені соціальними стереотипами. Якщо поведінка людини не відповідає загальноприйнятій в даному суспільстві, вона сприймається як девіантна. Наприклад, в

українській культурі не прийнято ставити ноги на стіл, а в американській – це ніким не засуджується.

3. Норми асоціюються з психічним здоров'ям. Нормальним може вважатися те, що вимагає звернення до клініциста. Необхідно зазначити, що в психіатрії оціночний підхід дискутується, а як найбільш суттєва вказівка на відхилення від норми приймається порушення продуктивності діяльності і здатності до саморегуляції. Так, наприклад, коли людина похилого віку, усвідомлюючи слабкість своєї пам'яті, використовує допоміжні засоби (записну книжку, розкладання необхідних предметів у полі зору), то ця поведінка відповідає нормі, а якщо вона ставиться до себе не критично, відмовляючись від необхідності «протезувати» свій життєвий простір, що в кінцевому результаті призводить до нездатності вирішувати поставлені задачі та свідчить про порушення психічного здоров'я.

4. Врешті решт, уявлення про норми визначається очікуваннями, власним неузагальненим досвідом та іншими суб'єктивними змінними: так, наприклад, якщо перша дитина в сім'ї почала розмовляти у віці півтора років, то друга дитина, яка не навчилася вільно пояснюватися сприймається, як наділена ознаками відставання.

В. Штерн, закликаючи до обережності в оцінці людини, зазначав, що, по-перше, психологи не мають права з встановленої аномальності тієї чи іншої властивості робити висновок про аномальність самого індивіда як носія цієї властивості і, по-друге, не можливо встановлену аномальність особистості звести до вузького кола як до єдинної першопричини [2]. У сучасній діагностиці поняття «норма» використовується при вивченні неособистісних характеристик, а коли мова йде про особистість, використовують термін «особливості», тим самим підкреслюючи відмову від нормативного підходу.

Отже, норми – це не застигле явище, вони постійно оновлюються та змінюються. Обов'язково повинні переглядатися і стандарти психодіагностичних методик.

На жаль, не існує такого суспільства, такого щасливого суспільства, в якому всі члени поводити би себе відповідно загальним нормативним вимогам. Термін «відхилення» означає поведінку індивіда або групи, яке не відповідає загальноприйнятим нормам, результат – порушення цих норм.

Методи і засоби, якими усуваються небажані форми людської життєдіяльності визначаються соціально-економічними відносинами суспільної свідомості, інтересами правлячої еліти. Але один індивід може мати відхилення в соціальній поведінці, інший з в особистісній організації, третій – у двох сферах одночасно.

Низка вчених вважає, що девіація – це межа між нормою та патологією. Девіантність не можливо вивчити не знаючи норм. Але оскільки визначення норм в різних соціальних середовищах мають суттєві розбіжності, а норми – ідеали, система основних цінностей носять загальний характер, їх важко застосувати до конкретних соціальних об'єктів.

Деякі вітчизняні та зарубіжні вчені пропонують поділяти девіантну поведінку на злочинну (кримінальну), деліквентну (до злочинну) та аморальну.

Кримінальною називають особистість, яка скоїла злочин. Вбивство, зґвалтування, нелюдські вчинки в цілому світі вважаються девіацією, незважаючи на те, що під час війни вбивства виправдані.

Під деліквентністю традиційно розуміють правопорушення або протиправну дію, яка не несе за собою кримінальної відповідальності. В німецькій мові цей термін включає всі випадки порушення норм, передбачених кримінальним кодексом, іншими словами всі юридично карні справи. Вітчизняні вчені особистість неповнолітнього, який скоїв злочин, називають деліквентною; повнолітнього – кримінальною.

А.Е. Лічко під деліквентною розуміє незначні антисуспільні дії, які не призводять до кримінальної відповідальності: шкільні пропуски, належність до антисоціальної групи, знуцання над слабшими і т.д., але В.В. Ковальов не погоджується проти такої трактовки «деліквентної поведінки», прирівнюючи її до «кримінальної».

Існує ще одна точка зору, яка визначає деліквентність не як провинність, схильність, психологічну тенденцію до правопорушення. Деліквентними розцінюють такі прояви поведінки, як агресія, брехливість, прогули школи, бродяжництво, ворожість до вчителів та батьків, жорстокість до молодших та тварин, зухвалість та лихослів'я.

Оскільки відмічені якості є аморальними (тими, які суперечать нормам етики і загальнолюдським цінностям),

спостерігається важкість у відмежуванні деліквентних та аморальних вчинків. За численними характеристиками кримінальна і деліквентна поведінка рядоположені. Різниця між цими поняттями в тому, що останні носять антисоціальний характер, а аморальна – асоціальний. Аморальна поведінка відображає аномалії характеру, схильності до вчинення деліквентних і кримінальних вчинків.

Першим, хто ввів у Росії термін «девіантна поведінка», яке і на даний час вживається з терміном «поведінка, що відхиляється від норми», був Я.І. Гілінський.

У витоків вивчення девіантної поведінки стояв французький вчений Е. Дюркгейм, який запропонував поняття соціальної аномії, визначивши її як «стан суспільства, коли старі норми та цінності вже не відповідають реальним відношенням, а нові ще не затвердилися» [3].

Завдяки Р. Мертону та А. Коену теорії девіантної поведінки перетворились в окрему наукову течію. Р. Мертон проаналізував, яким чином окрема соціальна структура спонукає деяких членів суспільства до невідповідної приписам поведінки. Американський соціолог назвав поведінкою, яка відхиляється від норми, таку, яка іде в розріз інституалізованим очікуванням [2, с. 520], а англієць Д. Уолш, представник феноменологічної соціології, стверджує, що «соціальне відхилення – це в значній мірі приписаний статус» [9, с. 98], а саме: є тільки суб'єктивне значення «ярлик», яке не може бути об'єктивним. Згідно з його думкою, це не внутрішня наявна певній дії якість, а результат соціальної оцінки і застосування санкцій. Очевидно, що наявні характеристики девіантної поведінки не повністю розкривають її природу та об'єкт антинормативних властивостей.

Більш широку трактовку визначення девіації дає Г.А. Аванесов: «Під поведінкою, яка відхиляється від норми слід розуміти дію, яка не відповідає заданим суспільством нормам та типам [1, с. 257], а саме йдеться про порушення будь-яких соціальних норм».

Відхилення можуть відбуватися в сфері індивідуальної поведінки та являють собою вчинки конкретних людей, які забороняються суспільними нормами. Водночас у будь-якому суспільстві багато субкультур, які відхиляються, норми яких обговорюються загальноприйнятою, домінуючою мораллю суспільства. Такі відхилення називаються груповими. Як пише

професор Каліфорнійського університету в Берклі (США) Нейл Джозеф Смельзер, визначення девіації є досить важким, що пов'язано з невизначеністю і різноманітністю поведінкових очікувань. Девіація веде за собою ізоляцію, лікування, виправлення або інше покарання. Смельзер виділяє три основних компоненти девіації.

1. Людина, якій властива певна поведінка.

2. Норма та очікування, яке є критерієм оцінки поведінки як девіантної.

3. Інша група та організацію, яка реагує на дану поведінку [7, 78].

Отже, під девіантною (лат. *Deviatio* – відхилення) поведінкою, розуміють: вчинок, дію людини, яка не відповідає офіційним або фактичним нормам (шаблонам, стандартам), які склались у певному суспільстві; соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності та невідповідне офіційно встановленим або фактичним нормам. У першому значенні девіантна поведінка переважно предмет психології, педагогіки, психіатрії. В другому – соціології та соціальній психології. Звісно, таке дисциплінарне розмежування відносно.

Отже, всі відхилення можна класифікувати:

1) За змістом і формою прояву

- відхилення від соціальної норми в залежності від форми прояву поділяються на моральні та кримінальні. Вони не є патологічними, людина, в якій зазначені прояви, залишається свідомою істотою – особистістю, яка розуміє свої дії та несе за них відповідальність. Сутність у неправильному усвідомленні особистістю свого місця і призначення в суспільстві, в дефективності морального та правового усвідомлення, соціальних установок та сформованих звичок;
- причинами психічних відхилень можуть бути соціальні фактори, але психологічний їх механізм у тому, що порушена мозкова функція;
- на основі моральних, а іноді і патологічних, виникають кримінальні відхилення. Патологічні відхилення типу патологічних ревнощів, афективності можуть бути причиною тяжких злочинів проти особистості (зґвалтувань, вбивств тощо).

2) За ступенем стійкості відхилення можна класифікувати на тимчасові (ситуаційні) – причиною яких може бути ситуація,

яка під дією зверх сильних подразників призводить до «збою нервової системи» (за висловом І.П. Павлова) викликає важкі психічні стани і порушує звичну картину поведінки. Так, внаслідок тривалої нервової напруги, виснаження нервової системи хворобою, витривала людина може проявити безтактовність, грубість, гарячкуватість. Тимчасові відхилення можуть проявлятися і під впливом групи: явищами групового навіювання та конформності, внаслідок чого неповолітні нерідко здійснюють злочин; та стійкі (характерні для даної особистості).

3) За об'ємом та широтою ураження відхилення можуть бути частковими (парціальними) – це відхилення, які займають тільки одну групу відносин людини, і які характеризуються непослідовністю і протиріччями особистості. Є люди, в яких правильні політичні погляди вживаються з моральними поглядами в побуті. Непослідовна поведінка людини проявляється в різноманітних життєвих ситуаціях. Ці відхилення виражаються в однібічному ураженні свідомості, психічних функцій, при яких можлива компенсація психічних розладів і соціально – трудової реадaptaції психічно хворої людини. До глобальних відносяться відхилення, які захоплюють всі сфери життєдіяльності, її свідомості та психічних процесів, властивостей і станів. Такі люди стають об'єктом вивчення психіатрії.

4) За ступенем виразності поділяються на істотно виражені – проявляються в тих чи інших стійких рисах особистості, які викликають аморальну і кримінальну поведінку в її вихідних умовах. Ступінь виразності відхилень від соціальної норми використовується для прогнозування злочинної поведінки особистості та профілактики злочинів. Відхилення від соціальної норми, які стоять на межі норми, можуть свідчити або про аморфність особистості або про що формування негативних рис ще продовжується, або про виправлення, яке почало формуватися. Чітко виражені патологічні відхилення свідчать про хворобу особистості, не чітко – про стани на межі норми.

Відмінності девіантності в соціальному просторі розуміються як різниця культурних уявлень груп і шарів, які складають одне суспільство. Наприклад, мілке хуліганство в підлітковому середовищі вважається мало не доблестю, проявами «справжніх чоловічих» якостей, а в дорослих про це

складається зовсім інша думка. Отже, норма і девіантність поняття досить відносні. Відхилення можуть відбуватися в сфері індивідуальної поведінки, вони являють собою вчинки конкретних людей, які забороняються конкретними нормами. Водночас, у суспільстві велика кількість субкультур, які відхиляються від норми та засуджуються загальноприйнятими нормами в суспільстві. Самі відхилення можуть приймати різноманітні форми: злочинність, аскетизм, святість, геніальність тощо. Пояснити такі причини, розкрити їх зміст та шляхи попередження можна лише при глибокому вивченні цього явища.

Список використаних джерел

1. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М., 1980.
2. Гонеев А.Д. и др. Основы коррекционной педагогики: Учебное пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений/ А.Д. Гонеев, Н.В. Ялпаева: Под ред. В.А. Сластинина. – 2-е изд., перераб. – М.: Академия, 2002.
3. Дюркгейм Э. Норма и патология // Рубеж. Альманах социальных исследований. – 1991. – № 2.
4. Ковалёв А.Г. Психология личности. – М., 1999.
5. Коэн А. Исследования проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения// Социология сегодня. – М., 1965. – С. 520.
6. Кряжев П.Е. Общество и личность. – М., 2002.
7. Люис К.С. Христианское поведение // Иностранная литература. – 1990. – № 5.
8. Уолис Д. Новые течения в социологической теории. – М., 1978.
9. Шибутани С. Социальная психология. – РнД, 1998.

The topicality of my article consists in the following nowadays between different scientists we can see increased interest in deviance problems. The science investigation of deviation realizes in Psychology, Psychiatry, Sociology, Criminology and others. In the stage of formation there is a new branch of knowledge – The Psychology of deviation's behavior. The main problem is to explain the reasons, conditions and factors. This deviation phenomenon is the first task. So we are able to find the answers in the "Norm" category.

Key word: Norm, group norms, interdependence, juvenile delinquency, deviation, ideal, behavior, person, action, social expect, label.

Отримано: 07.05.2009